

МОВОЗНАВСТВО

Анастасія ВЕГЕШ

(м. Ужгород)

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІ АНТРОПОНІМИ В ТВОРАХ ІВАНА ЧЕНДЕЯ

Анотація. В статті розглядаються ЛХА українського письменника Івана Чендея. Подається їх опис, вивчаються функції та роль в ономастичному просторі творів.

Ключові слова: літературно-художній антропонім, ономастичний простір, патронім, матронім.

Resume. The article considers the proper names of the literary heroes of a ukrainian writer I. Chendej. It also gives their description, researches their functions and their role in the onomastical space of the writings.

Key words: proper name of the literary hero, onomastical space, patronyms, matronyms.

В художньому тексті, особливо в епічному, власні назви утворюють розгалужену субсистему, яка має свої правила формування та використання. Тому письменник уважно добирає антропоніми, розподіляє та актуалізує їх функції у тексті, концентруючи на них увагу читача та автора [5, 347].

Дослідженням цих явищ займаються Ю.Карпенко, Л.Белей, В. Калінкіна, О.Фонякова та багато інших вчених, об'єктом наукового інтересу яких є літературно-художня антропонімія митців слова. Проте ономастика творів відомого українського письменника Івана Чендея майже зовсім не вивчена. В творах нашого земляка „закодована доля чи не кожного верховинця. Бо чи не в кожній новелі, повісті, романі письменник застерігає від порушення моральних законів споконвічного буття людини на землі, психологічно чутливо розкриває драматичні прірви душевних потрясінь, які охоплюють людину внаслідок розриву внутрішніх зв'язків, з народною мораллю, вірою, традицією кровної причетності до вічного, предківського, національного досвіду“ [6, 12].

Метою цієї статті є опис ЛХА творів Івана Чендея, їх роль та функції в ономастиконі автора.

Антропоніми, вживані в творах Івана Чендея, виконують, частіше, номінативну функцію називання персонажа, вказують на авторське ставлення до персонажа, відбивають специфіку імен, прізвищ, прізвиськ. Сам Іван Чендей говорить: „Мені подобається відчувати, відтворювати, як мої герої починають добувати свій характер із середини, зі свого внутрішнього світу переживань, сподівань, замірів... Мені важливо, щоб поступок, вчинок героя органічно впливав із його характеру, мене неприродність поведінки героя найбільше лякає“ [6, 13]. Автор широко використовує

невичерпні художні можливості народнорозмовної мови. За визначенням автора, „Мова! Головне – мова! Кожен справжній твір має відповідний настрій, температуру, колір і пульс. Це – живий організм. І вічний. Приходять нові покоління, читають і чують пульс життя думок, почувань, переживань нащадків“ [6, 12].

І.Чендей збагатив українську загальнонаціональну літературно-художню антропонімію багатьма колоритними ЛХА. Щоправда, величезне структурне розмаїття ЛХА-регіоналізмів використовувалося тільки для творення місцевого колориту [1, 123]. Найпоширенішим мовностилістичним засобом творення українського регіонального колориту виступають ЛХА, які містять у своїй структурі специфічні діалектні риси (фонетичні, лексичні, рідше граматичні та словотворчі): *Олодарко*, *Режій* („Жорно“); *Микула*, *Нуця*, *Митер* („Пілюлі з-за кордону“); *Марися* („Іван“).

ЛХА творів І.Чендея адекватно відтворюють, моделюють конкретний закарпатський антропонімічний узус. Номінативні ЛХА І.Чендея виступають помітним мовностилістичним засобом, який правдиво та реалістично зображує денотатив-персонажів [2, 19]. Персонажі І.Чендея іменуються типовими для даного регіону антропонімами: *Онуфрій Вакар* („Жорно“), *Василь Магура* („Нахмурений вечір“), *Дмитро Довгий*, *Анна Куниця* („Пайочка“), *Параска Стець*, *Микула Скрип* („Пілюлі з-за кордону“), *Микулка Недич*, *Григір Чепига* („Березневий сніг“), *Іван Каламар*, *Іван Стах*, *Петро Фіцачок*, *Федір Ребричка*, *Петро Ясенова*, *Іван Сопун*, *Федір Коциба*, *Гриць Даниляк*, *Петро Тюх*, *Андрій Граб*, *Дмитро Сук*, *Федір Дудра*, *Панас Скорух* („Іван“), *Іван Петричко*, *Іван Турянчик*, *Степан Желізко*, *Андрій Довгун*, *Шестак*, *Сагайдак* („Іванові журавлі“). В багатьох

творах І.Чендея поширений ЛХА *Анна, Анничка* („Жорно“, „Дорога туди й назад“, „Калина під снігом“, „Пайочка“, „Іван“), який представлений експресивними варіантами. Заслуговує на увагу також однослівний іменний варіант *Дмитро*. Пор.: „Митер... Мій – Митер! -Дмитрій!.. По книгах Дмитрій! – вставив своє, наче Митер по-народному було аж надто простим“ („Преображенна Маріка“) та „...старший син Дмитро (в родині всі його називали просто традиційно – Митро) Дмитро Дмитрович працює звідусіль далеко, аж у самому Ужгороді...“ („Пілюлі з-за кордону“). Автор поєднує вузько локальне ймення з загальнонародним.

У вираженні характеристичної функції власних назв беруть участь, як морфологічні, так і словотворні особливості антропонімів. Зменшувально-пестливі варіанти онімів мають експресивно-емоційне забарвлення, служать характеристикою не іменованого, а іменуючого персонажа [3, 8]. Найчастіше форми таких антропонімів передають ласку, любов, доброзичливе ставлення до героя: *Іванку, Петрику, Анничко, Наталочко (Наталко), Юрику, Васильку, Микулко, Парасочко щира* та інші. Суфікси -к -, -очк-, -ичк- надзвичайно поширені в загальнонародній мові. В багатьох іменах вони мають відтінок здрібнілості та пестливості.

Герої творів І. Чендея – люди різних національностей тому, що „в умовах Українських Карпат, де упродовж останнього тисячоліття українська людність тісно контактує зі словацькою, польською, хорватською, сербською, болгарською, румунською, угорською, німецькою, італійською, єврейською, циганською, чи навіть із тюркськими, чужомовний елемент не просто значний, він дуже різноманітний у прізвищах та іменах закарпатських українців“ [11, XLII]. Серед прізвищ закарпатців дуже багато готових чужомовних утворень, які відомі також онімній та апелятивній лексиці сусідніх мов. Павло Чучка доводить, що на Закарпатті чимало прізвищ, утворених українцями від чужомовних антропонімів, є прізвища з українськими антропонімами, але з чужомовними формантами. Ще більше імен та прізвищ, на звучанні та написанні яких позначився чужомовний, передусім угорський, словацький і навіть російський вплив [11, XLII].

Ось цілий ряд ЛХА творів І.Чендея переважно угорського походження: *Бейла Балінт* („Жорно“), *Міклош Бейко* (Пор.: „дробарі називали Бейка жартівливо не Миколою, а Міклошем. Знали ж бо, що той любив похизуватися своїм перекрученим ім'ям. ...з приходом гонведів сам Бейко не лише перейняв печатку сільського старости, але й таки дав себе називати Міклошем...“ („Нахмурений вечір“)), лісник *Бенедек Фелдварі*, староста *Золтан Уйфолуші* („Червона цятка на снігу“), *Борбала Робертівна Бобела, Ян Янович Чучі, Герміна, Корнелія Казимирівна, Дьодьо Антал* („Опікунські турботи“), *Верона Маріаш* („Іванові журавлі“). В оповіданні „Сосна і баба“ автор створює ЛХА, які

мають єврейське походження: баба *Феня Мордаріївна*, внучка *Буся*, а також *Яків Цірібан* з оповідання „Преображенна Маріка“. В оповіданні „Пілюлі з-за кордону“ І.Чендей дещо з іронією створює ЛХА російського походження. В народних масах вони не сприймаються і переробляються на більш зрозумілі та доступні. Ось як баба Митриха перетворює звичайні російські імена на українські:

„А кажи лишень мені, як звати невістку?

- Акулина.

- Як, як?

- Кажу вам: А-ку-ли-на!

- А як маю казати їй?

- Кажіть, як я кажу.

- Акула?

- Так їй не кажіть!

- Чому їй так не казати?.. Таких імен дивних понавидумували та понакладали, що чоловік ніколи їх не чув...“ або

„А яке ім'я ви дали дорогому внучкові?

- Іполит! – першою відповіла мати малого.

- Пилип? – перепитала Митриха.

- Іполитко! – пестливо з неприхованою внутрішньою радістю вимовив для ясності і розуміння сам батько.

- Та як то? – хоч-не-хоч дивувалася бабуса, бо таке імено чула вперше.

- Так, як його діда! – не барилася Акулина... Та все одно внучка свого Митриха звала тільки Пилипком. Бо до того ймення, що їй назвали син і невістка, не могла ніяк виломити язика. Знову ж таки по невістчиному кореню Митровому первісткові хотіли дати ім'я Ардаліон. Так звали діда Акулини. Коли бабка Митриха про це довідалася, вже навіть раділа, що внука не поймавали Ардаліоном. „Боже, яких дивних імен на світі не понавидумувано! Люди, напевно, роботи не мали, іменами собі голову сушили!“ - міркувала, судила й тут же мудрувала, а як би вона собі назвала внука, коли б він таки був Ардаліоном? Іполита перекутила Пилипком, Ардаліона, може, перекутила б на Андрія. І сама раптом не відала“.

Цікавим є також ЛХА *Полієвкт Митродорович* з цього ж таки оповідання. *Полієвкт Митродорович* – завідуючий дільничою лікарнею. Стара Митриха вимовити не може ні імені, а ні по батькові: „Митриха марно пробує вимовити усього подумки, тишком-нищечком ім'я та по батькові лікаря. Вона силкується вилаштувати все в тому порядку, в якому тільки-но почула з уст хірурга, а склади у йменнях безглуздо і вперто, при цьому навіть химерно, переплутуються, виходить бозна-що. Тільки не ймення, до якого звикла вже й наймолодша санітарка. Митриха червоніє, губиться так, мов її зловили на вчинку лихому“. Чужорідними для героїв І.Чендея є ЛХА *Мокій Фортунатович Белоусовф* („Березневий сніг“) та ЛХА *Ніна Захарівна Плумітра* („Преображенна Маріка“). Імена *Полієвкт, Митродор, Мокій, Фортунат, Ніна, Акулина, Іполит* не є традиційними для закарпатських

українців і не введені в реєстр імен Павла Чучки [див.: 12].

Повне, офіційне 3-членне найменування героя (прізвище+ім'я+по батькові), вживається у творах дуже рідко. Таке вживання не є характерним для західного регіону. В оповіданні „Калина під снігом“ І.Чендей використовує ЛХА такого плану. Пор.: „Я знаю бібліомана в Ужгороді по прізвищу *Мирон Теофілович Деця*“ та „...був з ними й одинокий мужчина – Ірини колега і давній тавариш іще по навчанню на юридичному факультеті у Львові *Петро Петрович Шмудь*“. В оповіданні „Опикунські турботи“ цікавими є ЛХА *Ян Янович Чучі* та *Борбала Робертівна Бобела*. Антропонім *Чучі* (за П. Чучкою) походить від давньослов'янського усіченого імені Чудомир, або ж це – регресивне утворення від місцевого дитячого дієслова чучати, „спатоньки“. Саме друге значення найбільше характеризує героя: він, ніби спить, вичікує, коли прибере до рук багатство Борбали Робертівни. Антропонім *Бобела* утворений від антропоніма Боб, Боба, Бобо + рум. демін. суф. – ела; ім'я Боб давали низьким на зріст людям.

Форма найменування „ім'я + ім'я по батькові“ також має обмежену сферу вживання. Такі найменування у творах І.Чендея мають здебільшого персонажі так званих „превілейованих“ станів: вчителі - *Ольга Степанівна, Василь Михайлович, Оксана Миколаївна, Пилип Данилович, Омелян Федорович* („Останній дзвоник у вересні“); *Олена Миколаївна* („Калина під снігом“); експерти - *Зот Кирикович, Василь Миколайович* („Експертиза“); асистент оператора *Надія Степанівна* („Картопля в мундирах на вечерю“); лікар *Анна Федорівна* („Дорога туди й назад“); начальники різного роду занять - *Дмитро Дмитрович, Анна Андріївна, Іван Іванович* та інші.

Типовим для творів І.Чендея є називання героя неофіційним, розмовним варіантом прізвища, особливо, якщо цей герой молода людина або одружена молода жінка. Виділяються ЛХА, утворені від імені, прізвища, прізвиська чи професії батька – патроніми: *Крулькова Анничка* (Круль), *Пустайова Гафія* (Пустай) („Дорога туди й назад“); *Клебанюкова Парася* (Клебанюк) („Іван“); *Маріка Бережничка* (Бережник) („Червона цятка на снігу“); *Маргіта Сагайдачна* (Сагайдак) („Іванові журавлі“); або матері – матроніми: *Маріка Одотина* (Одотя) („Преображення Маріка“).

Особливим ономастичним словотвірним типом, притаманним українській антропонімії, є іменування жінок за власним іменем чоловіка. У лінгвістичній літературі подібні утворення називають андронімами [7, 29]. В офіційному називанні вживання таких найменувань обмежене, але в розмовній мові, у побуті андроніми доволі активно використовуються „як зручні ідентифікатори одружених жінок“ [13, 158]. Здебільшого це андронімічні моделі із суфіксами на –их– а: *Петриха, Іваниха, Стасиха, Василюха, Митриха, Коцибуха, Бодниха*. Пор.: „Вони, жони

моїх синів: Василюха – Василюха, Митриха – Митриха“ („Пілюлі з-за кордону“), *Антониха, Піковиха* („Іван“). За твердженням П.Чучки, ця модель є загальнонаціональною в Україні.

Та найбільш поширені ЛХА творів І.Чендея складаються з імені та прізвища: *Дмитро Довгий, Іван Каламар, Іван Стах, Онуфрій Вакар, Петро Ясенова, Дмитро Довбич, Петро Фіцачок* та інші. Автор спеціально добирає найменування не звичайне, а таке, „яке має ті чи інші експресивні можливості, якесь стилістичне навантаження, чи то з уваги на структурні особливості особової назви відповідно до жанру і стилю, чи на образні і характеристичні функції, чи народну репутацію“ [9, 18].

Відомо, що власні імена будь-якого народу походять з апелятивної лексики. Розглянемо походження деяких ЛХА І.Чендея, опираючись на історико-етимологічний словник „Прізвища закарпатських українців“ Павла Чучки. ЛХА *Вакар* („Жорно“) походить від східнокарпатського румунізму вакарь – „пастух корів“, „людина, що варить їжу на полонині та підтримує вогонь“; *Бережник* („Чорна цятка на снігу“) походить від гуцульського – „лісовий сторож“, „той, що береже ліс“; *Довгий* („Пайочка“) походить від прикметника довгий, який раніше в Карпатах виконував функцію основного імені. Пор.: „...не єдине прізвище Довгому дісталось з роду в рід, але й справжній рід, який, певно, колись, ще давно, й спонукав державного писаря при перших обліках та переписах поименувати фамільно віддалене коліно“. Однакове походження й ЛХА *Довгун* („Іванові журавлі“). ЛХА *Туранчик* вказує на місце проживання – „житель басейну річки Тур'я“; *Шестак* – давньослов'янське ім'я, яке давали шостій за чергою народженій дитині, або від місцевого апелятива шестак – „шестипала людина“; *Желіско* походить від давньослов'янського імені Жельзько, менш імовірно, що з апелятива „желіско“ - „капкан“, „праска“; *Павлович* - від антропоніма Павло + суф. –ович („Іванові журавлі“). ЛХА *Бучина* походить від місцевого українського апелятива бучина, „буковий горіх“; *Даниляк* – від календарного імені Данило + -як; *Дудра* – „людина, яка дудрає, тобто нарікає, бурчить“; *Граб* – давньослов'янське ім'я Грабь, співвідносне з назвою дерева граб; *Стах* – від староукраїнського чоловічого імені Стах, яке співвідноситься з офіційним Стахій, Остап; *Сук* – від українського апелятива сук – „залишок від зрізаного бічного відростка в дощці, колоді“; *Тюх* – імовірно, від розмовного варіанту імені Артемій – Артюх шляхом аферези. Пор. ще давньоукраїнське ім'я *Ортюх* („Іван“).

Патронімна функція проглядається, передусім, у прізвищах *Петричко* (від Петрик або Петрич +-ко); *Фіцачок* (від місцевого дієслова фіцкати „хвицати, брикати“, або від угорського прізвища Ficko, апелятивне значення якого – „молодий парубок“). Значить Фіцак + -ок – малий Фіцак); *Ребричка* (від антропоніма ребро, це історично

застигла форма родового відмінка однини антропонімів на – ко). ЛХА *Довбич* (від дієслова довбати, довбня), що вказує на професію та статуру („кремезний сільський коваль Дмитро Довбич“). Заслугує на увагу, на наш погляд, ЛХА *Іван Каламар* („Іван“). Прізвище *Каламар* вказує на зв'язок із прізвищем, про що свідчить „чітко вмонтоване значення його лексичної основи, яке дає характеристику різних особливостей людини“ [8, 277]. Каламар любить випити, не пропускає пляшки, начальник, який вимагає, щоб до нього звертались по імені та по батькові. За Великим тлумачним словником, каламар – чорнильниця, невеличка пляшка, а в переносному, зневажливому значенні – дрібний канцелярський службовець, писака [4, 515]. Всі ці значення влучно характеризують героя.

Характерною особливістю літературної ономастики є те, що для диференціації персонажа у творі служить не лише антропонім. Номінаційний простір художнього твору відображає весь комплекс наявних у мові способів і засобів іменувань [3, 6]. Іван Чендей часто називає особу, не вживаючи ні імені, ні прізвища, ні навіть прізвища персонажа, а використовуючи заміник імені – апелятив. Так, наприклад, головний герой оповідання „Преображення Маріка“ взагалі не має імені, а для його виділення з ряду інших персонажів служить безіменна номінація *старий, вуйко, вучко*: „Добрий день, вуйку!“; „Ви мене, вучку, не впізнали?“; „старий читає“; „старий головою похитнув“; „мовчав і старий“. Цей апелятив вказує на поважний вік людини.

У кожному творі, крім головних, є епізодичні герої. Вони рідко отримують імена. Коли іменована дійова особа невідома персонажам або з'являється вперше, її здебільшого називають апелятивом. Апелятив дає можливість додатково охарактеризувати такого персонажа, вирізнити його за якимись внутрішніми рисами, чи певними зовнішніми ознаками, що відразу ж впадає у вічі: „*дебелий звелів їхати*“, „*пан офіцер поглянув*“ („Жорно“); „*чужинець пан лісник*“ („Червона цятка на снігу“); „*літній чоловік у ватяному, рівними борозенками прошитому одязі*“, „*чоловік з дерматиновою дешевою сумкою*“ („Пайочка“); „*старший лісничий*“, „*шофер*“ („Альонка“); „*високий, огрядний*“, „*жінка-лікар*“ („Дорога туди й назад“); „*молода медсестра*“, „*лікар*“, „*охоронці здоров'я*“, „*чорнявий шофер*“, „*духовний отець*“ („Іванові журавлі“). В оповіданнях „Картопля в мундирах на вечерю“ та „Да святиться ім'я його“ головні герої взагалі ніяк не називаються. Розповідь ведеться від першої особи, і, слідкуючи за розвитком сюжету, ми дізнаємося про те, хто ця особа, чим займається, які риси характеру їй притаманні.

Отже, ономастичний простір творів І.Чендея вибудований не лише антропонімами, але й заміниками імен та безіменною номінацією. Різні компоненти антропонімного простору допомагають письменникові реалізувати його авторську концепцію, передати дух твору, додатково охарактеризувати персонажів. Доантропонімне значення найменування, приховане в реальному антропонімі, в художньому творі актуалізується і несе інформацію про його носія.

Література

1. Белей Л. Нова українська літературно-художня антропонімія: проблеми теорії та історії. – Ужгород, 2002. – 176 с.
2. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ-ХХ ст.- Ужгород: Патент, -1995. - 120 с.
3. Бияк Н.Я. Особливості найменувань осіб в українській художній прозі та збереження їх функцій у німецькомовних перекладах. Автореферат дис... канд. філолог. наук. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун“, 2005. – 1728 с.
5. Гоголенко О. Особливості функціонування власних назв в оповіданні „Палій“ Панаса Мирного // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 9. Українська література в загальноєвропейському контексті. Матеріали Міжнародної наукової конференції 10-12 жовтня 2005 року. Ужгород (Україна). – Ужгород, 2005. – С. 347-350.
6. Жулинський М. Духовна свіча Івана Чендея // Чендей І.М. Вибране: В 2 т. – Ужгород: Карпати, 2002. – Т. 1.: Оповідання, повісті / Передм. М.Г.Жулинського. – С. 5-14.
7. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
8. Рульова Н. Місце прізвищ у лексичному складі мови // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Збірник наукових праць). – Випуск 8: Збірник пам'яті професора Василя Добоша. – Ужгород, 2005. – С. 266-279.
9. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
10. Чендей І.М. Вибране: В 2 т. – Ужгород: Карпати, 2002. – Т. 1.: Оповідання, повісті / Передм. М.Г.Жулинського. – 395 с.
11. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 704 с.

12. Чучка П. Традиційні імена закарпатських українців // Волинь – Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Збірник на честь 70-річчя професора Василя Івановича Німчука. Вип. 10. – Житомир, 2003. – С. 171-194.
13. Чучка П.П. Украинские антропонимы на славянском фоне // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – С. 138-158.